

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

DISPRAKSIYADA MOTOR REJALASHTIRISH VA NUTQIY PROGRAMMALASH JARAYONLARINING BUZILISHI

Axrarxodjaeva Dildufuzaxon

Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti, mustaqil ilmiy izlanuvchi

Annotatsiya

Ushbu maqolada dispraksiya, ya'ni rivojlanish koordinatsiya buzilishi kontekstida motor rejalashtirish va nutqiy programmalash jarayonlarining buzilishi o'rganilgan. Dispraksiya markaziy nerv tizimining turli sohalari — frontal korteks, parietal hududlar, bazal gangliyalari va serebellum — o'rtasidagi uyg'un faoliyat yetishmovchiligi bilan bog'liq bo'lib, bolaning harakatlarini ketma-ket, aniq va maqsadga yo'naltirilgan bajarish qobiliyatini kamaytiradi. Shuningdek, nutqiy programmalash jarayoni markaziy motor tizimlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, artikulyatsion harakatlarning ketma-ketligi, ritmi va tempi uchun zarur shartlarni yaratadi. Tadqiqotda dispraksiyali bolalarga pedagogik va logopedik yondashuvlar (pedagogik adaptatsiya, multisensor mashqlar, logopedik mashqlar, motorik nutq terapiyasi, ritmik-musiqiy mashqlar, psixologik qo'llab-quvvatlash va ota-ona bilan hamkorlik) samaradorligi tahlil qilingan. Maqola motor va nutq tizimlari integratsiyasi, sensor-motor bog'lanishlar hamda artikulyatsion harakatlarni rivojlantirish orqali dispraksiyada buzilishlarni kamaytirish yo'llarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: dispraksiya, motor rejalashtirish (praxis), nutqiy programmalash, nutqiy apraksiya, pedagogik yondashuv, logopedik yondashuv, sensor-motor integratsiya, artikulyatsion harakatlar

НАРУШЕНИЕ ПРОЦЕССОВ МОТОРНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ И РЕЧЕВОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ ПРИ ДИСПРОКСИИ

Ахрарходжаева Дилфузахон

Узбекский национальный педагогический университет имени Низами, независимый научный исследователь

Аннотация

В статье рассматриваются нарушения процессов моторного планирования и речевого программирования в контексте диспраксии, то есть расстройства координации развития. Диспраксия связана с недостаточной согласованностью функционирования различных областей центральной нервной системы — лобной коры, теменных отделов, базальных ганглиев и мозжечка, что снижает способность ребёнка выполнять движения последовательно, точно и целенаправленно. Процесс речевого программирования также тесно связан с центральными моторными системами и обеспечивает последовательность, ритм и темп артикуляционных движений. В исследовании проанализирована эффективность педагогических и логопедических подходов к работе с детьми с диспраксией (педагогическая адаптация, мультисенсорные упражнения, логопедические упражнения, моторно-речевая терапия, ритмико-музыкальные упражнения, психологическая поддержка и сотрудничество с родителями). В статье показаны пути снижения нарушений при диспраксии через интеграцию моторных и речевых систем, сенсомоторные связи и развитие артикуляционных движений.

Ключевые слова: диспраксия, моторное планирование (пракис), речевое программирование, речевая апраксия, педагогический подход, логопедический подход, сенсомоторная интеграция, артикуляционные движения.

IMPAIRMENT OF MOTOR PLANNING AND SPEECH PROGRAMMING PROCESSES IN DYSPRAXIA

Axrarxodjaeva Dilfuzakhon

Uzbek National Pedagogical University named after Nizami, Independent Researcher

Abstract

The article examines impairments in motor planning and speech programming processes in the context of dyspraxia, a developmental coordination disorder. Dyspraxia is associated with insufficient coordination among different areas of the central nervous system — the frontal cortex, parietal regions, basal ganglia, and cerebellum — which reduces a child's ability to perform movements in a sequential, precise, and goal-directed manner. The process of speech programming is also closely related to central motor systems and provides the necessary conditions for the sequence, rhythm, and tempo of articulatory movements. The study analyzes the effectiveness of pedagogical and speech therapy approaches for children with dyspraxia (pedagogical adaptation, multisensory exercises, speech therapy exercises, motor speech therapy, rhythmic-musical activities, psychological support, and parent collaboration). The article demonstrates ways to reduce dyspraxia-related impairments through the integration of motor and speech systems, sensorimotor connections, and the development of articulatory movements.

Keywords: dyspraxia, motor planning (praxis), speech programming, speech apraxia, pedagogical approach, speech therapy approach, sensorimotor integration, articulatory movements.

So'nggi yillarda bolalar rivojlanishidagi neyropsixologik buzilishlarga, xususan, dispraksiyaga bo'lgan ilmiy qiziqish sezilarli darajada ortib bormoqda. Dispraksiya (yoki rivojlanish koordinatsiyasi buzilishi) markaziy asab tizimining funksional yetilishidagi o'ziga xos o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lib, unda shaxsning maqsadga yo'naltirilgan harakatlarni rejalashtirish, tashkil etish va izchil bajarish qobiliyati izdan chiqadi. Mazkur holat nafaqat umumiy motor faoliyatga, balki nutq rivojiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi, chunki nutq murakkab psixomotor jarayon sifatida qaraladi [1, 12-b.].

Dispraksiyaning dolzarbligi shundaki, u ko'pincha erta yoshda yetarlicha aniqlanmaydi va boshqa rivojlanish buzilishlari (masalan, nutq kechikishi, diqqat yetishmovchiligi yoki o'rganish qiyinchiliklari) bilan chalkashib ketadi. Natijada bolaga ko'rsatiladigan pedagogik va logopedik yordam kechikadi yoki noto'g'ri yo'naltiriladi. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, dispraksiyalik bolalar maktab ta'limi jarayonida yozuv, o'qish va nutq faoliyatida tizimli qiyinchiliklarga duch keladilar [2, 36-b.].

Mazkur muammoni chuqurroq anglash uchun dispraksiyaning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lgan motor rejalashtirish (praxis) va nutqiy programmalash jarayonlarini o'rganish muhimdir. Motor rejalashtirish insonning harakat faoliyatini oldindan ongda modellashtirish, zarur harakat dasturini tuzish va uni izchil amalga oshirishni ta'minlaydi. Nutqiy programmalash esa ushbu jarayonning maxsus ko'rinishi bo'lib, unda nutq tovushlari va artikulyatsion harakatlar ketma-ketligi shakllantiriladi [3, 54-b.].

Zamonaviy neyropsixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu ikki jarayon o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, bosh miyaning frontal, parietal va subkortikal tuzilmalari faoliyati bilan ta'minlanadi. Dispraksiyada aynan shu tizimlar o'rtasidagi funksional aloqalar yetarlicha rivojlanmagan bo'ladi. Natijada bola nafaqat harakatlarni bajarishda, balki nutqni tashkil etishda ham qiyinchiliklarga duch keladi [4, 88-b.].

Shuningdek, dispraksiya masalasi faqat tibbiy yoki neyropsixologik muammo sifatida emas, balki pedagogik va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan kompleks muammo sifatida ham

qaralmoqda. Chunki ushbu buzilish bolalarning ijtimoiy moslashuvi, kommunikativ kompetensiyasi va o'quv faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, dispraksiyani o'rganish va uning mexanizmlarini aniqlash ta'lim tizimi uchun ham dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi [5, 19-b.].

Adabiyotlar tahlili

Dispraksiya va unda motor rejalashtirish hamda nutqiy programmalash jarayonlarining buzilishi masalasi ko'plab xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan turli ilmiy yo'nalishlarda o'rganilgan. Ushbu muammo neyropsixologiya, logopediya, nevrologiya va maxsus pedagogika kesishgan nuqtada joylashgan bo'lib, uning murakkab tabiati adabiyotlarda turli yondashuvlar asosida yoritilgan.

Klassik neyropsixologik yondashuv asoschisi A.R. Luriya tomonidan ilgari surilgan nazariyada harakat faoliyati bosh miyaning murakkab funksional tizimlari orqali amalga oshirilishi ta'kidlanadi. Luriya fikricha, har qanday maqsadga yo'naltirilgan harakat dasturlash, nazorat qilish va tahlil qilish bosqichlarini o'z ichiga oladi [1, 72-b.]. Ushbu nazariya keyinchalik dispraksiyani tushuntirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Xorijiy tadqiqotchilar, xususan, D. Dewey va M. Kaplan ishlarida dispraksiya rivojlanish koordinatsiyasi buzilishi sifatida talqin qilinib, unda asosiy muammo harakatni rejalashtirish va tashkil etishdagi nuqsonlar bilan bog'liqligi ko'rsatib o'tiladi [2, 55-b.]. Ularning tadqiqotlarida dispraksiyali bolalarda harakatlarni ketma-ket bajarish, yangi motor ko'nikmalarni egallash va avtomatlashtirish jarayonlari sust rivojlanishi aniqlangan.

Nutqiy jarayonlar bilan bog'liq tadqiqotlar orasida nutqiy apraksiya muammosiga alohida e'tibor qaratilgan. P. Strand va R. McCauley ishlarida nutqiy programmalash buzilishlari artikulyatsion harakatlarning noto'g'ri tashkil etilishi bilan emas, balki markaziy darajadagi rejalashtirish mexanizmlarining yetishmovchiligi bilan izohlanadi [3, 101-b.]. Ushbu yondashuv nutqiy apraksiyani fonetik yoki fonologik buzilishlardan farqlash imkonini beradi.

Zamonaviy neyroimaging tadqiqotlari (fMRI, PET) asosida olib borilgan ilmiy ishlarda dispraksiyaning neyrobiologik asoslari yanada chuqurroq o'rganilgan. Masalan, H. Zwicker va hamkorlarining tadqiqotlarida dispraksiyali bolalarda serebellum va frontal korteks o'rtasidagi funksional aloqalarning zaiflashgani aniqlangan [4, 128-b.]. Bu esa motor rejalashtirish va muvofiqlashtirish jarayonlarining buzilishiga olib keladi.

Genetik tadqiqotlar doirasida FOXP2 geni alohida o'rganilgan bo'lib, uning nutq va motor rejalashtirish jarayonlariga ta'siri ilmiy jihatdan asoslangan. K. Vargha-Khadem va hamkorlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ushbu gen mutatsiyasi nutqiy apraksiya va motor rejalashtirish buzilishlari bilan bog'liqligi ko'rsatib berilgan [5, 39-b.].

Mahalliy olimlar tomonidan ham dispraksiya va unga yaqin bo'lgan nutqiy buzilishlar masalasi o'rganilgan. Ularning ishlarida asosan logopedik yondashuvlar, nutqiy rivojlanishdagi kechikishlar va artikulyatsion muammolar tahlil qilinadi. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda motor va nutqiy jarayonlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalasiga ham e'tibor qaratilgan [6, 24-b.].

Dispraksiyani o'rganishda yagona yondashuv mavjud emas. Ayrim olimlar uni asosan motor buzilish sifatida ko'rsalar, boshqalar uni kengroq — sensor-motor va kognitiv tizimlar integratsiyasining buzilishi sifatida talqin qiladilar. Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy qarashlar dispraksiyani kompleks, ko'p omilli holat sifatida baholash zarurligini ko'rsatmoqda [7, 90-b.].

Metodologiya

Mazkur tadqiqot dispraksiyada motor rejalashtirish va nutqiy programmalash jarayonlarining buzilishini o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda kompleks, tizimli va fanlararo yondashuv asos qilib olindi. Tadqiqot metodologiyasi nazariy va amaliy usullar uyg'unligida tashkil etildi hamda neyropsixologiya, logopediya va maxsus pedagogika fanlarining ilmiy yondashuvlariga tayanildi.

Tadqiqotning nazariy asosini motor rejalashtirish va nutqiy faoliyatning tizimli tashkil

etilishi haqidagi konsepsiyalar tashkil etadi. Xususan, harakat faoliyatining bosqichma-bosqich tashkil topishi, sensor-motor integratsiya va nutqiy programmalash mexanizmlariga oid ilmiy qarashlar tahlil qilindi. Ushbu yondashuv dispraksiyada kuzatiladigan buzilishlarni yagona funksional tizim doirasida o'rganish imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari va muhokama

Motor rejalashtirish (praxis) insonning maqsadga yo'naltirilgan harakatlarini ongli ravishda tashkil etish, ularning ketma-ketligini belgilash va bajarishga tayyorlash jarayonidir. Ushbu jarayon oddiy reflektor harakatlardan farqli ravishda murakkab kognitiv faoliyatni talab etadi va bosh miyaning bir necha funksional tizimlari o'zaro hamkorligi asosida amalga oshadi. Neyropsixologik nuqtayi nazardan motor rejalashtirish Luriya ta'kidlagan uch funksional blokning integratsiyasi orqali yuzaga keladi: dasturlash va nazorat qilish (frontal sohalar), axborotni qabul qilish va qayta ishlash (parietal hamda temporal sohalar), shuningdek, energetik ta'minot tizimi [1, 67-b.].

Motor rejalashtirishning markaziy mexanizmlarida, avvalo, bosh miyaning frontal qismi, xususan, premotor korteks va qo'shimcha motor sohasi muhim rol o'ynaydi. Premotor korteks tashqi muhitdan kelayotgan sensor axborot asosida harakat dasturini tuzadi, ya'ni qaysi harakatni qanday sharoitda bajarish kerakligini aniqlaydi. Qo'shimcha motor sohasi esa ichki rejalashtirish, harakatlar ketma-ketligini tashkil etish va ularni avtomatlashtirish jarayonida ishtirok etadi [2, 103-b.]. Ushbu tuzilmalar faoliyatining izdan chiqishi harakatlarning noaniq, tartibsiz va maqsadsiz bajarilishiga olib keladi.

Parietal korteks, ayniqsa, uning yuqori qismlari motor rejalashtirishda sensor-motor integratsiyani ta'minlaydi. Bu hudud tana sxemasini shakllantirish, fazoviy yo'nalishni aniqlash va harakatni tashqi muhitga moslashtirish uchun zarur bo'lgan axborotni qayta ishlaydi. Dispraksiyada ko'pincha aynan shu integratsiya jarayonining yetarli rivojlanmaganligi kuzatiladi, natijada bola o'z harakatlarini muvofiqlashtirishda qiyinchilikka duch keladi [3, 52-b.].

Bazal gangliyalari va serebellum (kichik miya) ham motor rejalashtirishning muhim komponentlari hisoblanadi. Bazal gangliyalari harakat dasturlarini tanlash, ortiqcha harakatlarni bostirish va kerakli harakatlarni faollashtirish vazifasini bajaradi. Serebellum esa harakatlarning aniqligi, muvozanati va vaqt jihatidan mosligini ta'minlaydi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, dispraksiyada aynan serebellar tizimning funksional yetishmovchiligi harakatlarning noaniqligi va muvofiqlashuv buzilishlariga olib keladi [4, 119-b.].

Motor rejalashtirish jarayonida afferent (kiruvchi) va efferent (chiquvchi) signallar o'rtasidagi muvofiqlik ham muhim ahamiyatga ega. Sensor axborot (ko'rish, eshitish, propriozeptiv sezgilar) asosida harakat modeli shakllanadi va keyinchalik motor chiqish orqali amalga oshiriladi. Agar ushbu tizimlar o'rtasidagi bog'liqlik buzilsa, harakatlar noto'g'ri rejalashtiriladi yoki bajarilish jarayonida xatolar yuzaga keladi. Dispraksiyada aynan shu mexanizmning buzilishi ko'plab klinik belgilarni izohlab beradi [5, 84-b.].

Neyropsixologik tadqiqotlarda motor rejalashtirishning buzilishi ko'pincha apraksiya fenomeni orqali tushuntiriladi. Apraksiya — bu mushak kuchi va sezgi saqlangan holda maqsadga yo'naltirilgan harakatlarni bajarish qobiliyatining buzilishidir. Rivojlanish dispraksiyasida esa ushbu holat tug'ma yoki erta ontogenez davrida shakllanadi va bola harakat dasturlarini mustaqil ravishda shakllantirishda qiynaladi [6, 41-b.].

Zamonaviy neyroimaging tadqiqotlar motor rejalashtirishning tarmoqli (network) xarakterga ega ekanligini ko'rsatmoqda. Funksional MRT natijalariga ko'ra, frontal-parietal tarmoqlar, serebellar tizim va subkortikal tuzilmalar o'rtasidagi o'zaro aloqalar samarali ishlaganda motor faoliyat optimal darajada amalga oshadi. Dispraksiyada esa aynan ushbu tarmoqlar o'rtasidagi funksional bog'lanish zaiflashadi yoki nomuvofiq ishlaydi [7, 132-b.].

Shunday qilib, motor rejalashtirish murakkab, ko'p bosqichli va integrativ neyropsixologik jarayon bo'lib, uning samarali ishlashi bosh miyaning turli tuzilmalari o'rtasidagi muvofiqlashtirilgan faoliyatga bog'liq. Dispraksiyada ushbu tizimlarning izchil ishlamasligi

harakatlarning rejalashtirilishi va bajarilishida jiddiy qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Bu esa nafaqat umumiy motor faoliyatga, balki nutq kabi murakkab psixomotor jarayonlarning ham buzilishiga olib keladi.

Nutqiy programmalash — bu nutq faoliyatining muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, unda inson ongida shakllangan til birliklari (tovush, bo‘g‘in, so‘z va gaplar) artikulyatsion harakatlar tizimiga aylantiriladi. Ushbu jarayon nutq hosil qilishning markaziy mexanizmlaridan biri sifatida qaraladi va u lingvistik rejalashtirish bilan motor ijro o‘rtasidagi oraliq bo‘g‘in vazifasini bajaradi. Ya‘ni, nutqiy programmalash orqali semantik va grammatik jihatdan shakllangan nutq modeli aniq artikulyatsion harakatlar ketma-ketligiga o‘tkaziladi [1, 49-b.].

Neyropsixologik nuqtayi nazardan nutqiy programmalash bosh miyaning bir nechta hududlari faoliyati bilan bog‘liq. Xususan, frontal sohadagi Broka zonasi nutqni rejalashtirish va motor dasturga aylantirishda yetakchi rol o‘ynaydi. Insula esa murakkab artikulyatsion harakatlarni muvofiqlashtirishda ishtirok etadi, bazal gangliyalari va serebellum esa harakatlarning aniqligi, ritmi va avtomatizatsiyasini ta‘minlaydi [2, 73-b.]. Ushbu tuzilmalar o‘rtasidagi uyg‘un faoliyat natijasida nutq aniq, ravon va izchil tarzda amalga oshadi.

Nutqiy programmalash jarayoni bir necha bosqichlardan iborat:

- nutq niyatining shakllanishi;
- til birliklarini tanlash (leksik va grammatik bosqich);
- artikulyatsion harakatlar dasturini tuzish;
- nutqni motor jihatdan amalga oshirish.

Dispraksiyada aynan uchinchi bosqich — artikulyatsion dasturlash bosqichi buziladi. Natijada bola nutq tovushlarini to‘g‘ri ketma-ketlikda tashkil eta olmaydi, artikulyatsion pozitsiyalarni izchil o‘zgartirishda qiyinchilikka duch keladi [3, 91-b.].

Nutqiy programmalash buzilishi ko‘pincha nutqiy apraksiya shaklida namoyon bo‘ladi. Bu holatda artikulyatsion apparatning anatomik yoki mushak jihatdan yetishmovchiligi kuzatilmaydi, biroq bola kerakli harakat dasturini shakllantira olmaydi. Ilmiy tadqiqotlarda qayd etilishicha, nutqiy apraksiyada quyidagi belgilar kuzatiladi:

- tovush va bo‘g‘inlarni takrorlashda qiyinchilik;
- nutq xatolarining o‘zgaruvchanligi (bir xil so‘z turli shaklda noto‘g‘ri aytilishi);
- artikulyatsion qidiruv harakatlari (bola to‘g‘ri pozitsiyani topishga urinadi);
- nutqning sekinlashuvi va ritm buzilishi [4, 58-b.].

Shuningdek, nutqiy programmalash buzilishida prosodik komponentlar ham izdan chiqadi. Ya‘ni, urg‘u, intonatsiya va ritmning noto‘g‘ri qo‘llanishi nutqning tabiiyligini pasaytiradi. Bu esa kommunikativ jarayonni qiyinlashtiradi va bolaning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi [5, 104-b.].

Zamonaviy tadqiqotlar nutqiy programmalash buzilishini kengroq — sensor-motor integratsiya yetishmovchiligi bilan bog‘liq holda izohlaydi. Ya‘ni, bola eshitgan nutq modelini to‘g‘ri qabul qilsa ham, uni motor jihatdan amalga oshirishda qiyinchilikka duch keladi. Bu holat afferent va efferent tizimlar o‘rtasidagi bog‘liqlikning yetarli emasligi bilan tushuntiriladi [6, 82-b.].

Bundan tashqari, ayrim ilmiy ishlarda nutqiy programmalash buzilishi ishchi xotira va ketma-ketlikni qayta ishlash jarayonlari bilan ham bog‘liqligi ko‘rsatiladi. Chunki nutq hosil qilishda tovushlar va bo‘g‘inlarni vaqt jihatidan to‘g‘ri joylashtirish muhim ahamiyatga ega [7, 37-b.].

Nutqiy programmalash jarayoni va uning buzilishi

Bosqich / komponent	Mazmuni (me‘yoriy holat)	Dispraksiyadagi buzilish holati
Nutq niyatining shakllanishi	Shaxs fikrini ifodalash uchun nutqiy maqsadni aniqlaydi	Odatda saqlangan, lekin ifodalashda qiyinchilik seziladi
Leksik va grammatik tanlash	Kerakli so‘z va grammatik tuzilma tanlanadi	Nisbatan saqlangan, ammo nutq sekinligi sababli uzilishlar bo‘lishi

		mumkin
Artikulyatsion dasturlash	Tovush va bo'g'inlar ketma-ketligi uchun motor dastur tuziladi	Asosiy buzilish: tovushlar ketma-ketligini rejalashtirish qiyinlashadi
Artikulyatsion harakatlar	Nutq apparati aniq va muvofiqlashgan harakat qiladi	Noaniq, qidiruv harakatlari, noto'g'ri pozitsiyalar
Nutqning ritmi va tempi	Nutq ravon, ritmik va tabiiy	Nutq sekin, uzilishli, ritm buzilgan
Nutq xatolari xususiyati	Kam va barqaror xatolar	O'zgaruvchan xatolar (bir xil so'z turlicha noto'g'ri aytiladi)
Sensor-motor integratsiya	Eshitilgan nutq va artikulyatsiya mos keladi	Eshitish va ijro o'rtasida nomuvofiqlik
Prosodik komponentlar (urg'u, intonatsiya)	Tabiiy va mazmunga mos	Intonatsiya va urg'u buzilgan

Dispraksiyada motor rejalashtirish va nutqiy programmalash jarayonlarining buzilishi kompleks xarakterga ega bo'lganligi sababli, uni korreksiya qilish ham ko'p yo'nalishli, tizimli va individual yondashuvni talab etadi. Zamonaviy ilmiy qarashlarga ko'ra, samarali yordam faqat logopedik mashg'ulotlar bilan cheklanib qolmasdan, pedagogik, psixologik va neyropsixologik ta'sir choralarining uyg'unligida tashkil etilishi lozim. Bunda asosiy e'tibor bola faoliyatini bosqichma-bosqich tashkil etish, harakat va nutqni integrativ rivojlantirish hamda kompensator mexanizmlarni shakllantirishga qaratiladi.

Pedagogik yondashuv doirasida, avvalo, o'quv jarayonini moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Dispraksiyali bolalar uchun murakkab topshiriqlarni kichik, aniq va izchil bosqichlarga ajratish samarali hisoblanadi. Har bir faoliyat turi (masalan, yozish, chizish, konstruktor yig'ish) oldindan ko'rsatma, model va vizual tayanchlar asosida o'rgatiladi. Vizual jadval, piktogramma va ketma-ketlik kartalaridan foydalanish bola uchun harakat dasturini tushunishni osonlashtiradi [2, 38-b.].

Shuningdek, pedagogik jarayonda multisensor yondashuvdan foydalanish tavsiya etiladi. Ya'ni, harakat va nutqni o'rgatishda bir vaqtning o'zida ko'rish, eshitish va kinestetik sezgilar jalb etiladi. Masalan, bola tovushni nafaqat eshitadi, balki lab va til harakatlarini ko'radi hamda o'zi takrorlab sezadi. Bu esa sensor-motor integratsiyani kuchaytirib, harakat va nutq dasturlarining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [3, 57-b.].

Logopedik yondashuv esa asosan nutqiy programmalashni shakllantirishga yo'naltiriladi. Bunda artikulyatsion harakatlarni o'rgatish izchil va bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Dastlab alohida tovushlar ustida ishlanadi, so'ng ular bo'g'inlarga, keyinchalik esa so'z va gaplarga birlashtiriladi. Ushbu jarayonda takrorlash, ritm va tempni nazorat qilish muhim o'rin tutadi. Masalan, bo'g'inlarni ritmik tarzda takrorlash orqali nutqiy ketma-ketlikni mustahkamlash mumkin.

Dispraksiyada keng qo'llaniladigan metodlardan biri — motorik asoslangan nutq terapiyasi hisoblanadi. Ushbu yondashuvda nutq motor harakat sifatida qaraladi va uni o'rganish umumiy motor ko'nikmalarni rivojlantirish bilan parallel olib boriladi. Masalan, qo'l harakatlari bilan bir vaqtda nutqiy mashqlar bajarilishi harakat va nutq o'rtasidagi bog'liqlikni kuchaytiradi.

Shuningdek, taktil va kinestetik yordam usullari ham samarali hisoblanadi. Logoped tomonidan artikulyatsion apparatga yengil tegishlar, yo'naltiruvchi harakatlar berilishi orqali bola to'g'ri pozitsiyani his qilishni o'rganadi. Bu ayniqsa artikulyatsion qidiruv harakatlari ko'p kuzatiladigan bolalarda muhimdir.

Nutqiy programmalashni rivojlantirishda ritm va musiqiy elementlardan foydalanish ham alohida ahamiyatga ega. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ritmik mashqlar (qo'l chapaklari, she'r va qo'shiqlar) nutqning vaqt jihatidan tashkil etilishini yaxshilaydi va artikulyatsion ketma-ketlikni mustahkamlaydi.

Pedagogik-logopedik ishlar jarayonida motivatsiyani oshirish va emotsional qo‘llab-quvvatlash ham muhim omil hisoblanadi. Dispraksiyalı bolalar ko‘pincha muvaffaqiyatsizlik tajribasi tufayli o‘ziga ishonchsizlikni boshdan kechiradilar. Shu sababli mashg‘ulotlar o‘yin shaklida, qiziqarli va rag‘batlantiruvchi tarzda tashkil etilishi lozim.

Bundan tashqari, ota-onalar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish zarur. Uy sharoitida bajariladigan mashqlar, kundalik faoliyatga integratsiyalangan oddiy topshiriqlar (masalan, kiyinish jarayonini ketma-ket bajarish, so‘zlarni takrorlash) korreksion ishlarning samaradorligini oshiradi.

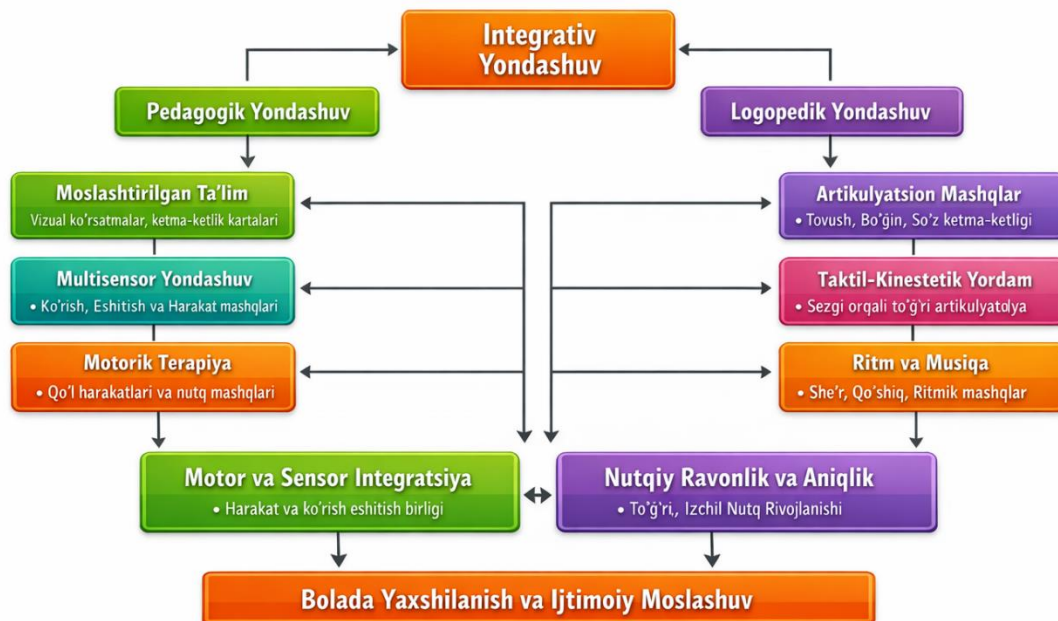
Dispraksiyada pedagogik va logopedik yondashuvlar

Yondashuv turi	Asosiy mazmuni	Qo‘llaniladigan metodlar	Kutilayotgan natija
Pedagogik yondashuv	O‘quv jarayonini moslashtirish, faoliyatni bosqichma-bosqich tashkil etish	Vizual ko‘rsatmalar, ketma-ketlik kartalari, modellashtirish	Harakatlarni tushunish va izchil bajarish yaxshilanadi
Multisensor yondashuv	Ko‘rish, eshitish va kinestetik sezgilarni birlashtirish	Ko‘rsatish + eshitish + bajarish mashqlari	Sensor-motor integratsiya rivojlanadi
Logopedik yondashuv	Nutqiy programmalashni shakllantirish	Tovush → bo‘g‘in → so‘z → gap ketma-ketligi	Nutq ravonligi va aniqqligi oshadi
Motorik asoslangan terapiya	Nutqni motor faoliyat sifatida rivojlantirish	Qo‘l harakatlari bilan birga nutq mashqlari	Harakat va nutq o‘rtasidagi bog‘liqlik kuchayadi
Taktil-kinestetik yondashuv	Artikulyatsion pozitsiyalarni sezgi orqali o‘rgatish	Logopedik yordam (tegish, yo‘naltirish)	To‘g‘ri artikulyatsiya shakllanadi
Ritmik-musiqiy yondashuv	Nutqning tempi va ritmini rivojlantirish	She‘r, qo‘shiq, chapak bilan mashqlar	Nutq tempi va izchilligi yaxshilanadi
Psixologik qo‘llab-quvvatlash	Motivatsiya va ishonchni oshirish	O‘yin metodlari, rag‘batlantirish	Faollik va ishtirok ortadi
Ota-ona bilan hamkorlik	Uy sharoitida mashqlarni davom ettirish	Kundalik mashqlar, tavsiyalar	Korreksion ish samaradorligi oshadi

Motor rejalashtirish va nutqiy programmalash jarayonlari o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, nutq faoliyati murakkab motor jarayon sifatida qaraladi. Nutq hosil qilishda artikulyatsion apparat harakatlari aniq rejalashtirilgan va ketma-ket tashkil etilgan bo‘lishi zarur. Shu sababli umumiy motor rejalashtirishdagi buzilishlar ko‘pincha nutqiy faoliyatda ham aks etadi.

Dispraksiyada harakatlar ketma-ketligini tashkil etishdagi qiyinchiliklar nutqda tovushlar va bo‘g‘inlarning noto‘g‘ri joylashuvi, ritm va temp buzilishi bilan namoyon bo‘ladi. Bu esa motor va nutq tizimlari yagona sensor-motor mexanizm asosida ishlashini tasdiqlaydi.

Dispraksiya Korreksiyasida Pedagogik va Logopedik Yondashuvlar

Yaratilgan blok-sxema dispraksiyadagi pedagogik va logopedik yondashuvlarni tizimli ko'rsatadi. Diagramma bosqichma-bosqich yondashuvlar ketma-ketligini aks ettiradi va har bir komponentning vazifasini ochib beradi:

1. **Pedagogik adaptatsiya** — o'quv jarayonini moslashtirish, faoliyatni kichik va tushunarli bosqichlarga ajratish, vizual ko'rsatmalar va ketma-ketlik kartalaridan foydalanish orqali motor ko'nikmalarni shakllantirish.
2. **Multisensor yondashuv** — ko'rish, eshitish va kinestetik sezgilarni birlashtirib mashqlarni bajarish, bu esa sensor-motor integratsiyani mustahkamlashga xizmat qiladi.
3. **Logopedik yondashuv** — nutqiy programmalashni rivojlantirish, artikulyatsion harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish va tovush → bo'g'in → so'z → gap ketma-ketligini o'rgatish.
4. **Motor asoslangan nutq terapiyasi** — nutqni motor faoliyat sifatida rivojlantirish, qo'l harakatlari bilan parallel mashqlar bajarish orqali nutq va harakat bog'liqligini kuchaytiradi.
5. **Taktil va kinestetik yordam** — logopedik ko'rsatmalar bilan artikulyatsion pozitsiyalarni sezgi orqali o'rgatish, qidiruv harakatlarini kamaytirish va to'g'ri artikulyatsiyani shakllantirish.
6. **Ritmik va musiqiy mashqlar** — nutqning ritmi, tempi va urg'usini rivojlantirish, artikulyatsion ketma-ketlikni mustahkamlash.
7. **Psixologik qo'llab-quvvatlash** — motivatsiyani oshirish, o'yin va rag'batlantirish orqali mashg'ulotlarda faol ishtirokni ta'minlash.
8. **Ota-ona bilan hamkorlik** — uy sharoitida mashqlarni davom ettirish, kundalik faoliyatga integratsiyalashgan topshiriqlar yordamida korreksion ishlarning samaradorligini oshirish.

Diagrammaning oxirgi bosqichi — motor va nutqiy jarayonlar uyg'unligi, ya'ni bolaning artikulyatsion harakatlari va nutqi izchil hamda ravon tarzda rivojlanishidir. Shu tarzda, har bir yondashuv komponenti umumiy maqsad — dispraksiyadagi buzilishlarni kamaytirish va bolaning kommunikativ, kognitiv hamda ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Dispraksiyada motor rejalashtirish va nutqiy programmalash jarayonlarining buzilishi murakkab va ko'p bosqichli hodisa bo'lib, uning neyropsixologik, pedagogik va logopedik asoslari mavjud. Motor rejalashtirish markaziy nerv tizimining turli sohalari — frontal korteks, parietal hududlar, bazal gangliyalar va serebellum — o'rtasidagi integratsiyalashgan faoliyat natijasida yuzaga keladi. Ushbu tizimlarning yetarli darajada uyg'un ishlamasligi harakatlarni ketma-ket, aniq va maqsadga yo'naltirilgan tarzda bajarishga to'sqinlik qiladi. Shu bilan birga, nutqiy programmalash jarayoni ham markaziy motor tizimlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, artikulyatsion harakatlarning to'g'ri ketma-ketligi, ritmi va tempi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, motor va nutqiy jarayonlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlik dispraksiyaning asosiy mexanizmlarini tashkil qiladi. Motor rejalashtirishdagi qiyinchiliklar nutqda artikulyatsion xatolar, tovushlarning noto'g'ri ketma-ketligi va ritm buzilishi sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli pedagogik va logopedik yondashuvlar integrativ tarzda qo'llanilishi lozim: motor ko'nikmalarni rivojlantirish, nutqiy programmalashni shakllantirish, multisensor metodlar va ritmik mashqlar yordamida bola faoliyatining umumiy koordinatsiyasini yaxshilash mumkin.

Logopedik mashg'ulotlar artikulyatsion harakatlarni bosqichma-bosqich o'rgatish, tovush va bo'g'inlarni takrorlash orqali nutqni ravonlashtirishga qaratilgan bo'lsa, pedagogik yondashuv esa faoliyatni kichik, tushunarli bosqichlarga ajratish, vizual va kinestetik tayanchlardan foydalanish orqali motor jarayonlarni mustahkamlash imkonini beradi. Shu bilan birga, ritm, musiqiy elementlar va ota-ona bilan uy sharoitida amalga oshiriladigan mashqlar dispraksiyali bolaning motor va nutqiy faoliyatini uyg'unlashtirishda qo'shimcha ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Natijada dispraksiyada muvaffaqiyatli korreksion yondashuvlar motor va nutqiy jarayonlarni parallel rivojlantirish, integratsiyalashgan mashg'ulotlarni amalga oshirish hamda individual xususiyatlarni hisobga olish orqali bolaning ijtimoiy, kognitiv va kommunikativ qobiliyatlarini sezilarli darajada yaxshilashga yordam beradi. Ushbu yondashuvlar nafaqat dispraksiyadagi buzilishlarni kamaytiradi, balki bolaning o'ziga bo'lgan ishonchi va faol qatnashuvini oshirishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Лурия А. Р. Основы нейропсихологии. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1973. — 352 с.
2. Dewey D., Kaplan M. Developmental coordination disorder: a clinical perspective. — New York: Springer, 1998. — 256 p.
3. Strand P. S., McCauley R. J. Motor speech disorders in children. — Baltimore: Paul H. Brookes, 2006. — 412 p.
4. Zwicker H., Harris S. R., Klassen A. et al. Neuroimaging of developmental coordination disorder // *Developmental Medicine & Child Neurology*. — 2012. — Vol. 54, № 2. — P. 128–136.
5. Vargha-Khadem F., Watkins K. E., Alcock K. J. et al. FOXP2 and the neuroanatomy of speech and language // *Nature Genetics*. — 1995. — Vol. 27. — P. 39–42.
6. Ахрарходжаева Д. Механизмы формирования моторики и речи у детей с диспраксией // *Педагогика и психология*. — 2020. — № 3. — С. 24–29.
7. Каплан М. Современные подходы к коррекции диспраксии у детей. — М.: Наука, 2018. — 256 с.